

TRYKNING AF DET ILLEGALE *DE FRIE DANSKE*

Dokumentation af den illegale trykkerivirksomhed

AF

STEEN BILLE LARSEN

“I Danmark udsendte modstandsgrupper fra 1941 til befrielsen op imod 25 millioner illegale blade til danskerne. De undergravede censuren. Samtidig var undergrundsbladene kampskrifter, der skulle påvirke befolkningens holdninger og få danskerne til at sympatisere med modstandskampen og afvise nazismen og samarbejdspolitikken med Tyskland.

Den illegale presse bragte vigtige nyheder og analyser – samt satiretegninger, fotos, vitser, digte m.m. Men dertil var der også grove udhængninger, og de vanskelige arbejdsvilkår medførte fejl og angreb på uskyldige.”

Således lyder præsentationen af de illegale blade på hjemmesiden fra Historisk Samling fra Besættelsestiden,¹ og således ønsker man, at denne indsats i modstandskampen mod den tyske besættelsesmagt skal blive husket. Siden 1945 har mange udgivelser og artikler om de illegale blade set dagens lys. I besættelsestidsbibliografien fra 2002, *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45*, er registreret mere end 100 bøger og artikler om emnet.² Emnet illegal presse har imidlertid ikke været behandlet indgående i en større sammenhæng. Modtageren af dette festskrift John T. Lauridsen har i forsknings- og litteraturoversigten “‘Undergrundspressen’ i Danmark 1940-45. Samlinger. Litteratur” som en af de første videnskabeligt behandlet historieskrivningen om den

¹ *Illegal Presse*. <www.illegalpresse.dk>. Website skabt af Historisk Samling fra Besættelsestiden.

² John T. Lauridsen (red.): *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*, 2002, 683 s. med supplementer som tillæg i *Fund og Forskning* i 2003 og 2007.

illegale presse.³ John T. Lauridsens konklusion er, at der nok har været stor interesse for emnet, men en egentlig samlet videnskabelig behandling af den illegale presse og dens betydning foreligger faktisk ikke.

Som navnet siger, var publiceringen af de illegale skrifter ulovlig. Formålet var at undgå den tyske besættelsesmagts kontrol og censur. Konsekvenserne af at blive taget i at være involveret i den illegale bladvirksomhed kunne være alvorlige, i værste fald koncentrationslejr med den næsten visse død som følge.

Tiden under den tyske besættelse 1940-45 er ikke første gang, at der er udgivet forbudte skrifter i Danmark. Hvorledes skal man betegne denne publikationsvirksomhed? For at kunne skelne begreberne og aktiviteterne fra hinanden foretrækker jeg at anvende begrebet "illegale blade" eller "illegal presse" om de aktiviteter, som er knyttet til modstanden mod nazismen, altså i årene 1933-45. Andre tiders ulovlige skrifter, f.eks. under enevælden, under diktaturer og i andre samfund med indskrænkninger i ytringsfriheden foretrækker jeg at definere som "forbudte skrifter" eller "hemmelige skrifter." Endelig er der begrebet "undergrundspresen," som jeg vil reservere til den pressevirksomhed, der udspandt sig i forbindelse med ungdomsoprøret i den vestlige verden i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Undergrundspresen er et emne for sig. Begrebet undergrundspresse opstod i USA i 1960'erne, hvor litteratur om undergrundspresen bl.a. er samlet i sin egen bibliografi "The Underground Press of the Vietnam era: An annotated bibliography."⁴ Bibliografiens forfattere gør opmærksom på, at undergrundspresen i 1960'erne og 1970'erne adskiller sig fra illegale blade og forbudte bøger ved, at disse skrifter ikke i sig selv var formelt forbudte eller ulovlige, men de var udtryk for en modkultur og dermed en genre for sig, som fortjener sin egen selvstændige behandling. Også i Danmark blev undergrundspresen opfattet som en genre for sig med sin egen profil, hvilket f.eks. kom til udtryk ved, at Tidsskriftscentret, som var et center for alternativ presse og undergrundspresse, i en årrække i 1970'erne udsendte en publikation med registrering af undergrundspresen.⁵

³ John T. Lauridsen: "'Undergrundspresen' i Danmark 1940-45. Samlinger. Litteratur," *Fund og Forskning*, 36, 1997, s. 261-388. Også behandlet af John T. Lauridsen i: "På kant med loven: bogforbud, beslaglæggelser og klausulering." I: Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen (red.): *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*, 1998, s. 247-255.

⁴ Anne E. Zald and Cathy Sietz Whitaker: "The underground Press of the Vietnam era: An annotated bibliography," *Reference Service Review*, 18:4, 1990, s. 76-96.

⁵ *Tidsskriftfortegnelse 1974-80*. Udg. af Tidsskriftcentret 1974-80.

Den mest centrale bibliografi om illegale bøger og blade er fortsat Leo Buschardt, Albert Fabritius og Helge Tønnesens *Besættelsestidens illegale blade og bøger* fra 1954 med supplementer fra 1954 og 1980.⁶ Bibliografien forfattere var opmærksomme på, at der efter udgivelsen stadig kunne dukke nyt materiale op. Første supplement udkom allerede i 1954, andet supplement i 1980. Yderligere et supplement med illegale flyveblade blev udsendt af John Fellow Larsen i 1992,⁷ hvorved antallet af registrerede flyveblade steg fra ca. 100 kendte flyveblade til 323.

I ovennævnte artikel om undergrundspresen analyserer John T. Lauridsen med mange kritiske bemærkninger arbejdsmetode, systematik og selektionskriterier ved udarbejdelsen af bibliografien. Til dette kan man føje, at det står uklart, hvorfor der oprindeligt kun blev registreret 100 flyveblade i bibliografien over de illegale tryk. Denne artikels forfatter blev ansat på Det Kongelige Bibliotek i 1973 og snart efter knyttet til Småtrykssamlingen. I Småtrykssamlingen levede sagen om de illegale tryksager og relationen mellem hovedredaktøren Helge Tønnesen og Småtrykssamlingen stadig i den mundtlige tradition. Helge Tønnesen sorterede de illegale tryk således, at tryksager, der faldt uden for bibliografiens optagelseskriterier, blev frasorteret og sendt til Småtrykssamlingen. Flyvebladene blev mange år senere i 1992 registreret af John Fellow og flyttet til den *Illegale Samling*, hvor de også retteligt hører hjemme.

I 2016 er den *Illegale Samling* blevet digitaliseret og Det Kongelige Bibliotek har åbnet op for, at alle kan gå på nettet og læse de tusindvis af illegale blade og bøger, som modstandsbevægelsen lod sprede i det tyskbesatte Danmark under Anden Verdenskrig. Den digitaliserede samling præsenteres på web-portalen *Illegale Blade*, hvor de forskellige materialetyper kan tilgås: <www.kb.dk/da/materialer/e-ressourcer/Illegale-Blade.html>.

Illegale tryk bliver ved med at dukke op, og det samme gør sig gældende på andre områder af besættelsestidens historie, bl.a. i dokumentationen af de illegale trykkerier, hvilket er emnet i det efterfølgende.

Ved 40-året for Danmarks Befrielse i 1985 redigerede jeg sammen med daværende førstebibliotekar Mogens Weitemeyer udstillingen *Den-*

⁶ Leo Buschardt, Albert Fabritius og Helge Tønnesen: *Besættelsestidens illegale blade og bøger, en bibliografi*, 1954, 201 s. Supplement og rettelser, 1954, 8 s. Supplement 2 og rettelser, 1980.

⁷ John Fellow Larsen: *Bibliografi over illegale flyveblade*, 1992, 56 s. [Supplement til *Besættelsestidens illegale blade og bøger*.]

gang – Modstandsbevægelsen i blade og dokumenter.⁸ I forlængelse heraf udgav vi ti år senere bogen *Læs og Giv Videre*, som havde til formål at præsentere et udvalg af illegale flyveblade og løbesedler i Det Kongelige Biblioteks samlinger.⁹ Målgruppen var tænkt som en bredere kreds uden for det snævre historiefaglige miljø. Desuden var det et ønske, at bogen kunne bruges i undervisningen i de ældste klasser. Meget af interessen havde hidtil været samlet om de illegale blade og bøger. Mogens Weitemeyer var tidligere modstandsmand og havde været medlem af gruppen Holger Danske. Han havde blik for flyvebladene og løbesedlernes betydning. Derfor var de et vigtigt illustrativt element i udstillingen. I bogen blev omkring 100 illegale flyveblad og løbesedler gengivet i faksimile i 1:1 format.

I betragtning af, hvor mange mennesker, som må have været involveret i den illegale publikationsvirksomhed, er antallet af beretninger om denne side af modstandsbevægelsen ret begrænset. Beretninger om publikationsvirksomhed var et emne under redaktionsprocessen af *Læs og Giv Videre*, hvilket førte til, at vi medtog nogle beretninger om illegal trykkerivirksomhed. Der blev genoptrykt et uddrag af Hans Edvard Teglers dagbog samt offentliggjort to helt nye beretninger, som dukkede op under bogens forberedelse. Den ene af beretningerne blev nedskrevet af bogtrykker Ejvind Fihl-Jensen. Han skulle trykke *Læs og Giv Videre*, og da han så materialet, inspirerede det ham til at nedskrive beretningen om sin deltagelse i et illegalt trykkeri ved Hostrups Have på Frederiksberg. Den anden beretning blev nedskrevet af Jørgen Henriksen, som i lighed med Mogens Weitemeyer havde været medlem af Holger Danske. På baggrund af dette blev der i bogen benyttet fire fotografier fra illegal trykkerivirksomhed på bogens omslag og omslagets inderside. De befandt sig alle i Det Kongelige Biblioteks Billedsamling. Kun et ud af de fire fotografier var identificeret.

Nogen tid efter, at bogen var udkommet, blev redaktionen kontaktet af Erik Hansen, som kunne fortælle, at han var en af personerne på to af de uidentificerede fotografier. Fotografierne viste trykningen af *De Frie Danske*, og han kunne stadig tydeligt huske hændelsesforløbet omkring fotografierne. Han tilbød derfor at supplere bogens beretninger om illegal trykkerivirksomhed med sin egen beretning, hvor han ville tage

⁸ Se åbningstalen af tidligere medlem af Frihedsrådet Børge Houmann: "Nogle bemærkninger om modstandsbevægelsen," *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren*, 36:1, 1985, s. 61-68.

⁹ Steen Bille Larsen og Mogens Weitemeyer: *Læs og giv videre. Illegale flyveblade fra Besættelsen 1940-45*, 1995, 201 s.

udgangspunkt i fotografierne. Som aftalt sendte han denne beretning,¹⁰ dateret 28. marts 1998:

“I fortsættelse af vor telefoniske samtale vedrørende min baggrund hvad angår det illegale blad *De Frie Danske*, men især kommentarer med relation til de i bogen *Læs og Giv Videre* på papbindet angivne billeder, har jeg som lovet udarbejdet nedenstående beskrivelse af de vilkår, vi arbejdede under ved fremstillingen af *De Frie Danske*. Som det vil ses, har jeg også angivet nogle uddybende bemærkninger.

Hver måned startede trykningen af bladet med udkørsel med bil (i alle årene 1942-45 med Søren som chauffør) for aflevering på trykkestedet af alt relevant materiale: pakker med papir (folioformat), stencils, duplikatorer, farve, værktøj til reparation og evt. værktøj til gennembrud af mur m.m. Trykkestedet skiftede hver måned.

Efter færdiggørelsen af trykningen: kuvertering med påsætning af mærkat med modtagerens navn og adresse og endelig indpakning i pakker med karduspapir. Pakkerne blev derefter kørt til postkontor for frankering og afsendelse. Kun Søren kendte postkontoret. Deltagerne i Bredgade – se nedenfor.

Ansvarlig redaktør for bladets indhold var redaktør Peter Petersen, *Berlingske Tidende*, som i øvrigt afløste redaktør Holbech, der blev skudt af tyskerne i forbindelse med en razzia, der, så vidt jeg erindrer, fandt sted i en lejlighed på Gl. Kongevej.

Bogen ‘Læs og Giv Videre’

På bogens kartonsider er anført nogle billeder (fotos) fra Besættelsen:

1. Forsiden:

Sted og personer er mig ukendt. Det vedrører ikke bladet *De frie Danske*. Der hænger i øvrigt på væggen et tryk med navnet *Nordisk Front*. [Personen til venstre i billedet er siden blevet identificeret som bager Ejner Bjørnsten Sørensen (SBL)].¹¹

¹⁰ Brev af 28.3.1998 fra Erik Hansen til Det Kongelige Bibliotek. Det Kongelige Biblioteks Arkiv, j.nr. 95-05258-74.

¹¹ Billedet er digitaliseret med disse oplysninger: *Duplikator. Bager Ejner Bjørnsten Sørensen til venstre.* – (neg. 123738). – neg. 198161. – DH002303. – <rex.kb.dk> Delbase *Billeder online*, søgeord “Illegal Presse.”

2. *Øvrige indersider er 'De frie Danske.'*

Side 2: Rud Gericke ved duplikator.

Side 3: Niels ved anden duplikator (bagerst). I kanten af billedet Knud Gericke.

3. *Bageste kartonside:*

Under bordet: Erik Hansen, Knud Gericke og Niels. Vi faldt simpelthen sammen af træthed. Siddende til højre: Jonas med et færdigt eksemplar af 'De frie Danske' – årg. jan. 1945, nr. 3.¹²

4. *Bagsiden på bogens karton vedrører ikke De frie Danske.*

[Billedet på bagsiden var allerede ved udgivelsen af bogen identificeret som fremstilling af *Vejen Frem* (SBL)].¹³

Alle billeder på såvel side 2 og 3, er taget af fotograf ved *Berlingske Tidende* Jesper Gottschalck, som også tilhørte gruppen.

Kommentar til trykkested m.v.

Så vidt jeg erindrer, drejer det sig om trykning af bladet for november 1944. Trykningen skete i Bredgade 37, hvor der i ejendommen ud mod Bredgade var fyldt med tyskere. Det drejede sig om et hotel, som tyskerne havde beslågt. (Hotellet ligger der endnu: Phoenix Copenhagen).

I baggården var der en bygning med trykkeri i stueetagen, men uden adgang for os. I kælderen var etableret en flugtvej ved fjernelse af nogle mursten, så væggen let kunne gennembrydes med kraftigt værktøj. Ved flugt ville vi næsten komme direkte ud i St. Kongensgade. Vi arbejdede uden søvn i tre døgn, men indtog Mecodrin-piller for at holde os vågne.

I hotellets bygning stod der en tysk vagt i alle 24 timer ved et åbent vindue ud mod gården. Det skete, at enkelte personer besøgte os, og det kunne være nødvendigt at enkelte personer måtte forlade kælderen. Hver dag gik vi alle samlet til spisning hos Jesper Gottschalcks tante i Nyboder. Vi blev aldrig antastet. Jvf. dog nedenfor.

¹² Billedet er digitaliseret med disse oplysninger: *Pause under samling af De Frie Danske i kælderen i Bredgade, København, Erik Hansen, Knud Gericke, Niels, Jonas, 1945.1.* – DH006900. – <rex.kb.dk> Delbase *Billeder online*, søgeord "Illegal Presse."

¹³ Billedet er digitaliseret med disse oplysninger: *Illegalt blad: Vejen Frem, skrives af Erik Larsen.* – neg 198213. – DH006878. – <rex.kb.dk> Delbase *Billeder online*, søgeord "Illegal Presse."

“Under bordet: Erik Hansen, Knud Gericke og Niels. Vi faldt simpelthen sammen af træthed. Siddende til højre: Jonas med et færdigt eksemplar af ‘De frie Danske’ – årg. jan. 1945, nr. 3.” (Foto: Jesper Gottschalck. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen)

Vor chance var, at trykkeriet i stuen arbejdede i døgndrift, så man kunne ikke udefra høre støjen fra kælderens, især fra duplikatorerne, og der var i øvrigt ingen vinduer, der kunne afsløre os.

Vi var alle bevæbnet med revolvere.

Af billederne på omslaget vil det ses, at der var et meget stort spild af papir, men før vi forlod lokalet, blev alt papir samlet i sække og transporteret væk samtidig med afhentningen af postpakkerne med de færdige og kuverterede blade. Vi bar pakkerne op i gården, hvor Søren skulle afhente dem og køre dem på postkontoret. Her opstod der en situation, der kunne have været virkelig alvorligt.

Der skete det, at den tyske vagt, der sad på 1. sal ud mod gården, pludselig dukkede op og stillede spørgsmål til vores mand – Georg – om, hvad der var i pakkerne. Georg svarede, at det var pakker fra ‘Drückerei.’ Han stod parat med hånden i lommen med en revolver. Tyskeren accepterede svaret og gik op til sit vindue. Søren kom med vognen næsten samtidig, så det var alt taget i betragtning en

heldig udgang. Vi, der sad i kælderen, blev orienteret af Georg og så kunne vi successivt forlade kælderen.”

Beretningen er meget detaljeret, og samlet tegner den billedet af en gruppe med et højt professionelt tilsnit. Redaktøren Peter Petersen fra Berlingske Tidende var professionel. Fotografen Jesper Gottschalck var pressefotograf ved Berlingske Tidende og ligeledes professionel. Søren, som stod for transporten, havde gode professionelle kontakter i postvæsenet, når han kunne køre kuverterne direkte på et posthus (som kun han kendte), hvor alle forsendelser blev modtaget samlet og frankeret. Det har krævet en god organisation og var en lettelse i distributionen. Andre redaktører af illegale blade måtte sprede afsendelsen på mange postkasser og måtte selv slikke frimærker. Gruppens professionelle tilsnit viser sig også i, at man trykte bladet et nyt sted hver gang.

Indsamlingen af nyt materiale sluttede ikke her. Erik Hansen overdrog 12 nye fotografier vedrørende trykning af *De Frie Danske* til Det Kongelige Biblioteks Billedsamling, således at samlingen af fotografier om illegale trykkerier blev betydeligt forøget. Det har været interessant at se, hvorledes offentlighed om et samtidshistorisk emne kan stimulere interessen på uforudsete måder. At *Læs og Giv Videre* således også blev katalysator for yderligere indsamling af dokumentation om illegal trykkerivirksomhed, var en velkommen sideeffekt.

SUMMARY

STEEN BILLE LARSEN: *The printing of the clandestine magazine De Frie Danske (The Free Danish). Documentation of the clandestine printing activity*

During the German occupation of Denmark between 1940 and 1945, resistance groups published and distributed 25 million illegal pamphlets and leaflets. They undermined censorship. These underground pamphlets were also designed to influence the population and persuade them to support the resistance movement and oppose the Nazis and the policy of cooperation. This article is an account of the printing of the illegal pamphlet *Frie Danske* and is based on a photograph of the illegal press from 1945. The account is very detailed and paints a picture of a group of highly professional individuals. The editor was employed by the Danish daily newspaper *Berlingske Tidende*. The photographer was a press photographer who also worked at the same newspaper. The person responsible for logistics also had a network of contacts in the postal service which meant that in German-controlled Denmark, he was able to drive the envelopes

directly to a post office (which only he knew about) where all post was received and stamped by postal workers sympathetic to the resistance. This must have required considerable organisation and must have made the task of distributing the pamphlets a lot easier. The resistance members who worked at the illegal press were also armed. The professional nature of the group shows that they were able to print the publication from a new location every time. Alongside the account printed here, the Royal Library received 12 new photographs showing the illegal press.

